

Peter HEATHER

LUMEA
CREȘTINĂ

Triumful unei
religii

Traducere din limba engleză
de Petru Iamandi

POLIROM
2023

Cuprins

<i>Lista ilustrațiilor și proveniența fotografiilor</i>	7
<i>Lista hărților</i>	10
<i>Introducere</i>	11

Partea întâi

ROMANIZAREA CREȘTINISMULUI

1. „Întru aceasta vei birui...”	23
2. Convertirea într-un Imperiu Creștin	66
3. Altarul Victoriei	101

Partea a doua

CĂDEREA CREȘTINISMULUI ROMAN

4. Niceea și căderea Imperiului Roman de Apus	137
5. Islamul și căderea Imperiului Roman de Răsărit	167
6. „Nu îngeri...”: Convertirea în nord-vestul Europei	198
7. Creștinismul latin restructurat	244
8. Cultură și societate în Occidentul post-roman	271

Partea a treia

IMPERIUL CREȘTIN REÎNNOIT

9. Expansiunea creștină în a doua epocă a imperiului	297
10. Carol cel Mare și Cetatea lui Dumnezeu	328
11. Papi și împărați	350
12. „E voia Domnului”	376
13. Economia mântuirii	401
14. Creștinătatea și coerciția	437
<i>Note</i>	461
<i>Bibliografie</i>	495
<i>Mulțumiri</i>	533
<i>Indice</i>	535

Spre sfârșitul secolului al VI-lea, creștinismul era deja, din punct de vedere cultural, o caracteristică definitorie a regatelor independente ale britanilor care încă mai existau în nord și vest; în plus, unii creștini britani rămăseseră în teritoriile trecute deja sub dominația anglo-saxonă, amestecați cu populația autohtonă. Aflat la nord de Londra, sanctuarul închinat Sfântului Alban, martir romano-britan creștin de la începutul secolului al IV-lea, a continuat să fie vizitat în secolele al V-lea și al VI-lea, în timp ce câteva toponime anglo-saxone timpurii care includ *eccles* („biserică” în limba latină) sugerează prezența unor biserici în unele zone din teritoriile ocupate⁴. În timp ce Beda făcea un erou din Grigore cel Mare, mesajul lui Augustin prindea rădăcini într-un teren fertil, pregătit în diverse feluri de francii creștini și călugării irlandezi și britani.

Într-un context mai larg, convertirea anglo-saxonilor – începând cu sosirea lui Augustin în Kent, în 597, și terminând cu botezul ultimilor conducători păgâni ai Insulei Wight, în 681 – nu este un eveniment izolat, ci se plasează mai curând în mijlocul unei epoci misionare extrem de productive din nord-vestul Europei – între secolul al V-lea și începutul celui de-al VIII-lea. Această perioadă a fost martora creștinării (sau a re-creștinării) nu doar a Angliei anglo-saxone, a Irlandei și a unor părți din Scoția, ci și a Frisiei (Olanda de astăzi) și a câtorva regiuni din vestul Germaniei actuale, pe măsură ce misionarii anglo-saxoni și irlandezi recent converțiți au dus credința peste Canalul Mânecii și dincolo de Marea Nordului.

Toate aceste strădanii de misionariat trebuie analizate ca parte a unui singur demers mai cuprinzător, alcătuit din mai multe momente interconectate, ai căror protagoniști au fost în mare măsură misionari anglo-saxoni, irlandezi și britani care s-au influențat reciproc și în bine, și în rău. În pofida mesajului vădit evanghelic, creștinismul primului mileniu d.Hr. a manifestat doar un interes superficial față de misionarism. Secole la rând, mai ales după căderea Imperiului Roman de Apus, aproape întreaga lume creștină post-romană s-a arătat indiferentă față de răspândirea credinței în noile teritorii de dincolo de vechile granițe imperiale – poate fiindcă, potrivit ideilor romane, încă persistente, despre civilizație și barbarie, populațiile lor erau niște „alții” subumani: o lume în care Evanghelia nu putea înflori⁵. Prin contrast, lăsându-i în urmă pe acei „alții”, noii creștini anglo-saxoni și irlandezi, în entuziasmul lor, au manifestat un angajament mult mai vizibil față de porunca lui Iisus de a duce cuvântul Evangheliei „tuturor națiunilor”. Mai mult de atât, unii misionari anglo-saxoni și-au exprimat dorința explicită de a re-exporta Credința în ceea ce, pentru ei, încă mai erau străvechile lor ținuturi natale continentale. De aici, o perioadă mai lungă de convertiri în nord-vestul Europei – de la Patrick, în Irlanda secolului al V-lea, până la misionarii anglo-saxoni și irlandezi (cum ar fi Willibrord, Bonifaciu și Clemens) la sud de Canalul Mânecii, spre sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui de-al VIII-lea – poate fi înțeleasă ca rezultatul unui demers evanghelic mai bine organizat.

Și din punct de vedere analitic gruparea acestor momente de misionariat este modul cel mai eficient de a utiliza sursele existente. *Istoria ecleziastică* a lui Beda

oferă de departe cea mai detaliată descriere a convertirilor individuale desfășurate în aceste secole, dar nici chiar aceasta nu este completă, alte materiale anglo-saxone din secolul al VII-lea și începutul celui de-al VIII-lea fiind capabile, într-o anumită măsură, să umple lacunele. Activitatea altor misiuni este reflectată în materiale mult mai fragmentare și mai disparate: un șir de *Vieți* ale sfinților, scrisori, acte juridice și decizii ale unor concilii bisericești, plus câteva mărturii arheologice importante; insuficiente, totuși, pentru a ne putea face o imagine completă despre vreuna dintre misiuni. Dar, luate împreună, toate ne ajută să înțelegem mai bine cel puțin unele caracteristici esențiale a ceea ce a fost un șir de convertiri în mare parte similare.

Misionari și regi

Comun acestor misiuni evanghelice este numărul surprinzător de mic al misiionarilor implicați la început în răspândirea creștinismului în aceste noi teritorii. Trupa de șoc a lui Augustin era alcătuită din doar patruzeci de călugări. Au urmat câteva întăriri, dar cuvântul de ordine a fost „puțini”; nu toți papii care i-au urmat lui Grigore au fost la fel de (sau nu au fost deloc) dedicați creștinării anglo-saxonilor. De asemenea, contribuția irlandeză la creștinarea anglo-saxonilor a venit din partea unor persoane influente, majoritatea de la mănăstirea Iona și de la comunitățile religioase înrudite din sudul Scoției și din zonele de la granița dintre Anglia și Scoția, aceeași situație fiind întâlnită și în Irlanda și Frisia. Creștinarea irlandezilor a început cu o mână de misionari britani în secolul al V-lea, în timp ce Willibrord, Bonifaciu și omologii lor irlandezi acționau la sud de Canalul Mânecii – la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui de-al VIII-lea – cu doar un număr limitat de ajutoare⁶.

În cazul Angliei, cercetătorii s-au întrebat uneori dacă nu cumva hotărârea lui Beda de a se concentra pe doar câțiva mari eroi misionari romani și irlandezi a deformat imaginea efortului real al misionarilor, omițând contribuția nativilor britani la răspândirea creștinismului în Anglia anglo-saxonă. Într-adevăr, creștinii britani sunt priviți cu scepticism în *Istoria ecleziastică*, Beda dând de înțeles că practicau o formă învechită de creștinism, care nu mai corespundea noii realități. În primul rând, subliniază Beda, erau adepții metodei „greșite” de a calcula Paștele. Pe vremea când provinciile britanice au ieșit de sub influența sistemului imperial roman, în jurul anului 400, decizia conciliului de la Niceea de a armoniza data Paștelui încă nu fusese aplicată în practică. Biserica Britanilor nu respecta sistemul alexandrian, bazat pe un ciclu de nouăsprezece ani, ci unul alternativ (respectat și de unele Biserici galice), bazat pe un ciclu de optzeci și patru de ani. Firește, irlandezii, pe care britanii i-au evanghelizat, au adoptat aceeași metodă – dar până la sosirea lui Augustin, în 597, celelalte Biserici din Occident (inclusiv cele din Galia) foloseau deja metoda alexandriană. În consecință, clericii britani și irlandezi făceau opinie separată în această problemă importantă⁷. Antipatia considerabilă manifestată

de Beda față de Biserica Britanilor reiese și din accentul pe care acesta îl pune pe refuzul conducătorilor ei de a accepta autoritatea lui Augustin ca primat episcopal numit de papa Grigore pentru Insulele Britanice și pe ceea ce el consideră a fi eșecul lor de a predica Evanghelia anglo-saxonilor înainte de sosirea lui Augustin și a misionarilor săi.

Parțial, atunci când Beda minimalizează rolul jucat de nativi în creștinarea anglo-saxonilor, desigur că o face pentru a induce în eroare prin omisiune. De exemplu, două regate anglo-saxone timpurii din centrul Angliei – Hwicce și Magonsæte (aproximativ comitatele Gloucestershire, Worcestershire, Warwickshire și Herefordshire: Harta 4) – fuseseră convertite la creștinism până în anii 660, dar Beda nu ne spune cum s-a întâmplat. Avem toate motivele să credem că creștinii nativi britani au fost factorul hotărâtor, întrucât prima formă consemnată de organizare a Bisericii în aceste zone seamănă mai degrabă cu cea a britanilor, decât cu modelul anglo-saxon emergent. Semnificativ e și faptul că Hwicce și Magonsæte au fost cele mai de vest regate anglo-saxone din secolul al VII-lea, înconjurate fiind de principate ale britanilor creștini⁸.

Și totuși, importanța rolului jucat de britanii nativi în creștinarea restului Angliei anglo-saxone nu trebuie supraestimată. Când, în primele decenii ale secolului al V-lea, provinciile britanilor au ieșit din sistemul imperial, creștinismul roman încă mai era, în esență, un fenomen urban și elitist. Preluarea sud-estului Britanniei de către anglo-saxoni a eliminat rapid clasa latifundiarilor creștini latinizați și deținători de vile din Britannia romană de la șes și a dus la dispariția orașelor romane ale Britanniei ca așzări urbane propriu-zise. Mărturiile arheologice disponibile arată că atât vilele, cât și orașele au dispărut din aceste regiuni cel târziu până la mijlocul secolului al V-lea. Astfel, eliminarea lor a distrus sursele principale ale creștinismului organizat din sudul și estul Britanniei și, drept consecință, capacitatea nativilor romani creștini de a răspândi Cuvântul Domnului în rândurile anglo-saxonilor care le ocupaseră țara.

Mărturiile sugerează și că trebuie să facem distincția între regiunile estice ale Britanniei romane, intrate sub control anglo-saxon la mijlocul secolului al V-lea, și teritoriile mai dinspre vest, precum Hwicce și Magonsæte, cucerite mai târziu. În est, creștinismul romano-britan a supraviețuit doar în zone restrânse și izolate. Cu excepția cultului Sfântului Alban, Augustin a dat și de un grup de creștini din Kent – probabil nativi britani – care păstrau cultul unui anume Sfânt Sixtus, fără să știe nimic despre el. Papa Grigore I-a sfătuit pe Augustin să desființeze acel cult și să-l înlocuiască cu o comemorare a unui martir roman având același nume, Sixtus. Mai la vest, într-o zonă centrală întinsă pe direcția nord-sud de la granița dintre Scoția și Anglia până la Canalul Mânecii, unde controlul romano-britan probabil că a rezistat până la mijlocul sau sfârșitul secolului al VI-lea, clericii autohtoni avuseseră la dispoziție aproape o sută cincizeci de ani de la plecarea romanilor ca să dezvolte instituții creștine mai puternice. Prin urmare, până ca anglo-saxonii să ocupe această fâșie de la nord la sud, creștinismul reușise să se

propage dincolo de mediile restrânse elitiste și de congregațiile creștine urbane existente în jurul anului 400. Toate toponimele timpurii ce conțin termenul *eccles* provin din această zonă, la fel și regatele Hwicce și Magonsæte, înființate cel mai devreme spre sfârșitul secolului al VI-lea. Astfel că în aceste regiuni noii stăpâni anglo-saxoni s-au confruntat cu o Biserică Britanică solidă, care se prea poate să fi jucat un rol major în convertirea lor. Nu același lucru se poate spune despre regiunile din est – de la Sussex și Kent, din sud, până la zonele de coastă ale Northumbriei – anexate de anglo-saxoni în secolul al V-lea. Astfel, deși Beda a minimalizat în mod voit contribuția britanilor, *Istoria ecleziastică* probabil că nu distorsionează fundamental tabloul general al convertirii inițiale a majorității Angliei anglo-saxone – înrudită cu evanghelizarea Irlandei și a Frisiei – ca fiind în esență opera unui număr redus de misionari străini influenți⁹.

Strategia de bază adoptată de toți acești misionari, după cum reiese din diversele surse provenite din cele trei regiuni, a fost dictată în mare parte de numărul persoanelor implicate. În toate cele trei, contacte de diverse feluri răspândiseră deja unele cunoștințe despre creștinism înainte ca misionarii să își intre în roluri. Aceste contacte erau de natură comercială (cu precădere comerțul cu sclavi), diplomatică, inclusiv alianțe prin căsătorie (vezi Bertha și Æthelberht) și raiduri de peste graniță, ca să numim doar câteva. Iar în timpul misiunilor, stilul de viață diferit al clericilor dispuși să pornească în aceste călătorii extraordinare prin ceea ce, pentru ei, erau niște ținuturi necunoscute, trebuie să fi avut un impact deosebit asupra populațiilor întâlnite în cale. Toți misionarii erau călugări ce aparțineau unui ordin sau altul, care juraseră să trăiască în sărăcie și celibat: renunțarea la cele lumești trebuie să-i fi impresionat profund pe localnici, mai ales în societățile fără tradiții creștine monahale. Dar, cel puțin la început, pe misionarii medievali nu i-a preocupat populația în general. Misionarismul în Occidentul post-roman a fost în mod fundamental un proces de sus în jos, urmărind în primul rând atragerea conducătorilor locali¹⁰.

Patrick a făcut o primă vizită în Irlanda datorită unor negustori de sclavi care l-au prins și trimis acolo din Cumbria natală în primele decenii ale secolului al V-lea. În cele din urmă, a reușit să scape și să revină în Britannia, unde nu a rămas prea mult; s-a întors în Irlanda, de data aceasta ca misionar. A mers direct la numeroșii regi din insulă, încercând, mai presus de orice, să-i convingă de valoarea religiei lui. Același lucru s-a întâmplat și în Anglia anglo-saxonă. Principala țintă a lui Augustin la sosirea în Kent a fost chiar regele Æthelberht. Prima oară cei doi s-au întâlnit în aer liber, pe Insula Thanet – ca să fie mai greu pentru Augustin, ne spune Beda, să-l poată atrage pe rege prin vrăjitorie. Apoi misiunea romană a mers la regii saxonilor estici și ai anglilor estici, pentru ca, într-un târziu, să ajungă la regele Edwin al Northumbriei. Situația a fost aceeași și dincolo de Marea Nordului, unde mai mulți regi ai Frisiei, cu precădere un anume Radbod, apar frecvent în relațiile despre activitățile de acolo ale unor misionari precum Willibrord și Bonifaciu.

Această strategie nu a fost dictată doar de numărul redus de misionari. Regii erau abordați din motive foarte practice. În primul rând, protecția regală îi asigura

pe misionari că pot lucra în siguranță. În Kent, după discuțiile de pe Insula Thanet, lui Augustin și însoțitorilor săi li s-a permis (cel mai important rezultat) să meargă în inima regatului lui Æthelberht, centrul regal din Canterbury. Acolo, Æthelberht a adoptat creștinismul în mod public: în 601, papa Grigore deja i se adresa ca unui rege creștin. Apoi misionarii s-au folosit de autoritatea regelui în scopuri religioase, dobândind un statut oficial, protejat de lege, în interiorul regatului Kent. Beda ne povestește că, la scurtă vreme după convertirea lui, Æthelberht a emis un cod de legi „în maniera romană”. Uimitor, conținutul său a supraviețuit, ca prin miracol, într-un singur manuscris de după cucerirea normandă: *Textus Roffensis*, de la Catedrala din Rochester. Una dintre prevederile principale ale codului lui Æthelberht – care se prea poate să fi fost adăugată după moartea regelui, deși probabil undeva la începutul secolului al VII-lea – a fost definirea și protejarea statutului lui Augustin și al călugărilor săi. Clauzele inițiale detaliază compensațiile ce trebuiau plătite pentru furtul unor obiecte bisericești de la clericii de diferite ranguri. Compensațiile mergeau de la unsprezece ori valoarea unui obiect pentru furtul de la episcopi, la de trei ori pentru furtul de la clericii de rând¹¹.

Această protecție regală era absolut necesară, căci fără ea misionarii puteau foarte ușor da de bucluc. Doi frați englezi, pe nume Hewald (cunoscuți doar dintr-o mențiune în trecut din cartea lui Beda), au fost uciși în timp ce încercau să convertească saxoni continentali (vecinii de la sud ai frisonilor) în cca 700. Și Bonifaciu a fost ucis, în Frisia, în 754: una dintre cărțile lui încă mai poartă urmele loviturilor de spadă primite în timp ce încerca să se ferească de tâlharii care îi înconjuraseră pe frații lui întru credință. Cu câteva decenii mai înainte, un alt important misionar continental anglo-saxon, Willibrord – numit uneori „Apostolul frisonilor” – a scăpat ca prin minune dintr-o situație disperată de pe insula Fositesland (poate Heligoland din zilele noastre). Potrivit unui grup de locuitori, omorâse mai multe vite sacre, încălcând astfel o tradiție îndelungată (chiar și misionarilor li se face foame și sete). Coducătorul insulei a vrut să-i liniștească pe zeii înfuriați sacrificând câteva vieți omenești, victimele urmând să fie alese prin tragere la sorți (altfel spus, zeii aveau să le aleagă). Spre ușurarea neîndoielnică a lui Willibrord și a însoțitorilor săi, zeii i-au ales pe cei mai lipsiți de noroc – dar amenințarea a fost pe măsură¹². Sprijinul regal nu te proteja cu totul, dar fără el riscul era foarte mare.

După ce se converteau, noii regi creștini puteau fi îndemnați să-și folosească influența în favoarea credinței. Potrivit lui Beda, Æthelberht nu și-a silit supușii să devină creștini. „Învățase de la educatori și de la cei ce îi arătaseră calea spre mântuire că acela care se pune în slujba lui Iisus trebuie să o facă liber și lipsit de constrângeri. Și totuși a dat dovada unei mai mari bunăvoințe față de credincioși, fiindcă ei erau cu toții cetățeni în împărăția cerurilor”. Am mai întâlnit acest fenomen, de protecție regală acordată preferințial celor de aceeași credință, în perioada târzie a Imperiului Roman, la vandali și în primele teritorii cucerite de mahomedani. A fost la fel de eficient și printre anglo-saxoni, chiar dacă stimulentele erau de altă natură.

Societatea anglo-saxonă era ierarhizată, având în frunte ei o elită restrânsă de războinici alcătuită din mici proprietari de pământ și nobili, deasupra unei clase mult mai numeroase de țărani, mulți dintre ei – probabil de origine britano-romano – fiind sclavi sau semi-liberi. Pentru elite, regele era o sursă de bogăție, atât mobilă (sub forma bijuteriilor sau a armelor de bună calitate), cât și imobilă. Poezia eroică – de la *Beowulf* la evenimentele istorice din *Bătălia de la Malden* – include multe referințe despre lorzi care oferă războinicilor credințioși aur, cai, haine elegante și arme scumpe. O parte din aur a fost găsită în tezaurele anglo-saxone – la Sutton Hoo, locul cel mai cunoscut, dar și în alte locuri, cum ar fi cele cinci kilograme desprinse de pe arme sau haine din tezaurul recent descoperit la Staffordshire –, îndeajuns ca să confirme că aceste descrieri nu sunt licențe poetice. De asemenea, când ajungeau la vârsta potrivită căsătoriei, elitele de războinici aveau nevoie de terenuri pentru a suplimenta ceea ce moșteneau de la familiile lor și a-și întemeia un cămin trainic și independent¹³. Ca primă sursă de bogăție mobilă și imobilă, regii anglo-saxoni își recompensau cu generozitate cei mai buni războinici, care, la rândul lor, după ce deveneau moșieri cu propriul grup de țărani dependenți, erau îndeajuns de bine poziționați ca să facă favoruri celor cu un statut social inferior. În ceea ce privește răspândirea creștinismului, efectul general al persuasiunii regilor a fost spectaculos la fiecare nivel. O scrisoare a papei Grigore adresată patriarhului de Alexandria spune că eforturile combinate ale lui Augustin și ale călugărilor săi au dus la botezul a zece mii de persoane în ziua de Crăciun a anului 597. Buda consemnează și alte botezuri în masă, pe River Glen din Northumbria, aproape de palatul regal de la Yeavington al regelui Edwin, după ce fusese trimis acolo Paulinus, însoțitor de-al lui Augustin¹⁴.

Puterea regilor mai importanți se putea extinde și dincolo de hotarele teritoriilor lor – o altă caracteristică a regalității pe care misionarii s-au grăbit să o exploateze în scop religios. La sosirea lui Augustin în Kent, Æthelberht era cel mai puternic rege din sudul Angliei, iar la sfârșitul secolului al VI-lea și în secolul al VII-lea relațiile diplomatice dintre regi se conformau unor protocoale în general bine definite, care țineau cont de raportul de putere. Procesul care stabilea ierarhia regilor era adesea violent și confuz, dar, după ce hegemonia era recunoscută, suzeranul pretindea diverse servicii, de pildă sprijin militar și economic, și o anumită deferență în probleme de religie, chiar dacă vasalii continuau să-și conducă teritoriile. Uneori, pentru misionarii creștini, acest fapt putea fi un obstacol. Buda menționează vasali anglo-saxoni care au declarat că nu pot accepta creștinismul până nu mor suzeranii lor (Edwin de Northumbria a fost un astfel de caz: niciun misionar nu a fost invitat în regatul lui decât după moartea suzeranului său necreștin, Rædwald de East Anglia). Dar mai frecvente sunt exemplele de suzerani creștini care și-au folosit influența ca să-i convingă pe vasali să se convertească sau măcar să accepte misionari în regatele lor.

Deși influența francă a jucat un rol important în decizia inițială a lui Æthelberht de a accepta misiunea lui Augustin, este surprinzător că regele a apelat la Roma